

Grote schrijvers en religie (3): Shakespeare, 1564-1616

‘Het meest afmattende en verachte aardse leven is een paradijs vergeleken bij wat wij moeten vrezen van de dood’

The weariest and most loathed worldly life
that age, ache, penury and imprisonment
can lay on nature, is a paradise
to what we fear of death.

Measure for measure, 1603, Act III, scene 1, line 129. (Claudio's complaint
Isabella: Alas, alas.)

vgl. Achilles in de onderwereld tot Odysseus:
‘Ga me de dood alsjeblieft niet vergulden, grote Odysseus! Ik was nog liever dagloner bij een
straatarme schooier daar op aarde dan koning van alle doden in Hades.’
Homerus, *Odyssee*, boek 11.

1 Inleiding

Het werk van Shakespeare zit, als het om religie gaat, vol met dubbele boodschappen. Uitspraken doen over geloven of niet geloven was in zijn tijd altijd gevaarlijk en politiek beladen. Om de chaos te beheersen grijpt een mens al gauw boven zijn macht. Toch kan Shakespeare de verleiding niet weerstaan en blijft hij ermee spelen. Maar de essentie van het leven vindt hij in de liefde. In ‘*Measure for measure*’ laat de hertog van Wenen, de stad over aan de moralist Angelo, die een hypocriet blijkt te zijn. Het lijkt erop dat Shakespeare niet zoveel verwachtte van de (christelijke) moraal. Alleen de (angst voor de) dood maakt eerlijk. Shakespeare's leven speelde zich grotendeels af tijdens de regeringsperiode van de laatste vorst uit het Huis van Tudor, Elisabeth I, de door de Rooms-katholieke kerk niet erkende dochter van Hendrik VIII en Anna Boleyn. De macht van Elisabeth werd voortdurend bedreigd en zij moest alle zeilen bijzetten om haar koningschap te handhaven. Zij was er op uit de macht van de adel en met name de Rooms-katholieken daaronder te verzwakken en de vooral protestantse ‘merchant class’ te ontwikkelen. Het Anglicaans protestantisme was dus veel meer dan een persoonlijke geloofsovertuiging. Het was een code van goed gedrag, loyaliteit en modernisering. Het theater rond 1600 vormde een trefpunt van sociale ontwikkeling en kennis, waarbij moest worden afgerekend met intrige en traditionele, half middeleeuwse tradities, privileges en eigenbelang en domheid.

Het probleem met Shakespeare in het algemeen is dat er maar heel weinig met zekerheid bekend is over zijn leven. Vermoedelijk in 1564 geboren, trouwde Shakespeare in 1582 met Ann Hathaway, een boerenmeisje dat toen 26 jaar was en zwanger van hem en waarschijnlijk wel een redelijke bruidsschat meebracht. Na het kind dat toen geboren werd, kwam er later nog een tweeling. De huwelijksluiting vond plaats, niet in Stratford, maar in Temple Grafton,

waar de predikant katholieke sympathieën zou hebben gehad. Wilde Shakespeare heimelijk een Rooms-katholiek sacrament ondergaan? De periode 1585-1592 wordt aangeduid als ‘the lost years’ omdat we niets van Shakespeare’s daden in deze tijd afweten. Was Shakespeare aanvankelijk een plattelandsschoolmeester? Was hij als Rooms-katholiek ondergedoken? Of is hij een periode in Italië geweest? Italië is het meest voorkomende land in zijn stukken, in locaties en verwijzingen. Hij schijnt er veel van af te weten, met name van Venetië. Was hij daar geweest? Sommigen zeggen dat hij van Italiaanse afkomst was (Crollolanza van Sicilië).

Veel stukken van Shakespeare hebben bijbelse referentiekaders, maar het is bij de eigentijdse interpretatie voor de toneelschrijver altijd op eieren lopen. Bewust kiest Shakespeare daarom ook vaak voor vóórchristelijke context, zoals in King Lear. Dat geeft hem meer vrijheid om ironisch misstanden en maatschappelijke ondeugden aan de kaak te stellen. Andere belangrijke bronnen vindt hij in Italiaanse en oudere Romeinse en Griekse verhalen, onder andere Plutarchus, ‘Famous Lives of Greeks and Romans’, en Ovidius, ‘Metamorfosen’, bijv. Romeo en Julia, gaat terug op ‘Pyramus en Thisbe’, één van de metamorfosen. ‘Romeo en Julia’ is misschien wel de bekendste tragedie van Shakespeare. Het stuk is vele malen verfilmd, maar misschien wel met meest ontroerend door Carlo Carlei in 2013. Het verhaal van twee geliefden die elkaar niet gegund worden, omdat hun families onderling een vete hebben, staat symbool voor alle onmogelijke liefde in een verscheurde wereld. Zonder religieuze taal te gebruiken, wordt door Shakespeare het kleine en de hypocrisie van onderlinge conflicten tegen het grootse van een echte liefde afgezet. Het eindigt, zoals bekend, met misverstanden en de tragische dood van beide geliefden, waarbij de kerk in de persoon van een priester machteloos moet toezien. In het verhaal van Pyramus en Thisbe van Ovidius bevleken de stervenden de witte moerbeiboom, die voortaan rode vruchten zou dragen (etiologisch gesproken). De filosofische achtergrond van Ovidius bij zijn metamorfosen was de overtuiging, die ook Pythagoras verwoord heeft, dat alles verandert, maar niets ten gronde gaat: *Omnia mutantur, nihil interit*. Het is verleidelijk om hierin een parafrase te zien op 1 Korinthen 13, waar de apostel Paulus zegt: ‘Zo blijven dan geloof, hoop en liefde, maar de meeste van deze is de liefde.’ Het hiernamaals speelt bij Shakespeare nauwelijks een rol. In Romeinse context kan Shakespeare heel goed stoïcijns gedachtengoed verwerken. Waar zelfmoord in Hamlet vanwege christelijke ethiek verworpen moet worden, is het in Rome eervol. Dictatuur kan niet openlijk in eigentijdse termen worden aangeklaagd, maar wel als het gaat om Julius Caesar. Een goede verstaander had maar een half woord nodig.

2 Shakespeare’s geloofsovertuiging

Wat geloofde Shakespeare persoonlijk zelf als het ging om God? Hij lijkt positief over de reformatie, in hints in Hamlet, die hij student te Wittenberg laat zijn. Maar daar mag je niet uit afleiden dat Shakespeare zelf het werk van Maarten Luther waardeerde. Toch houdt de meerderheid van de biografen, zoals A.L. Rowse, het er op dat Shakespeare niet in het geheim katholiek was, maar werkelijk en van harte protestant. Hij werd Anglicaans gedoopt, trouwde in die kerk, liet zijn kinderen dopen en werd Anglicaans begraven. Het probleem is dat we als het gaat om de persoonlijke religieuze overtuiging van William Shakespeare, geen directe bronnen hebben. Er is een testament van Shakespeare zelf, gedateerd 25 maart 1616:

In the name of God, Amen. I, William Shakespeare..., in perfect health and memory, God be praised, do make and ordain this my last will and testament in manner and form following. That is to say, first, I commend my soul into the hands of God my Creator, hoping and assuredly believing, through the only merits of Jesus Christ my Saviour, to be made partaker of life everlasting, and my body to the earth whereof it is made.

Is dit een formule of een persoonlijke belijdenis? David Kastan beschouwt het als expliciet betrekking hebbend op het Solus Christus van de reformatie. Maar beseft dat het ook gewoon de conventie van de tijd kan zijn, dus netjes, zonder veel theologische betekenis, om het zo te formuleren.

In het openbaar deden Shakespeare en zijn vader hun best als vrome protestanten over te komen, maar het zijn waarschijnlijk geen grote kerkgangers geweest. Waren zij stiekem Rooms? Het was in Engeland rond 1600 niet verboden Rooms-katholiek te zijn, maar wel om dit in het openbaar te belijden of te propaganderen. Ingezetenen die weigerden naar de Anglicaanse diensten te gaan werden, *recusants* genoemd, weigeraars. De vader van William, John, bekleedde een openbaar ambt en nam deel in het overkalken van Rooms-katholieke afbeeldingen in een kapel. Zijn kinderen werden gedoopt en ingeschreven bij de Anglicaanse kerk. Er is een testament gevonden van vader John, waarin hij postuum zijn verbondenheid tot de Rooms-katholieke kerk verklaart, wat zou betekenen dat zijn protestantisme louter demonstratie van maatschappelijk wenselijk gedrag zou zijn geweest. Maar de echtheid daarvan is nooit overtuigend vastgesteld. Wat de betekenis zou zijn voor de overtuiging van zoon William is sowieso onzeker.¹ Er is een theorie dat Shakespeare tijdens de ‘lost period’ (1585-1592) zich als een Rooms-katholiek gedroeg, maar tenzij er totaal nieuwe bronnen boven komen, zal dit niet bewezen kunnen worden. In 1587 werd Mary, Queen of Scots, geëxecuteerd, nadat haar betrokkenheid in een complot Elizabeth te vermoorden aan het licht was gekomen. In 1588 trachtte de Rooms-katholieke Spaanse koning Philips II tevergeefs Elizabeth af te zetten, door met een enorme vloot, de Spaanse Armada, een invasie in Engeland uit te voeren, die tragisch voor de Spanjaarden volkomen mislukte.

Uiterlijk lijkt William Shakespeare dus een conformistisch Anglicaan Maar dat moest ook wel, wilde hij zijn stukken uitgevoerd krijgen. Maar innerlijk blijft het gissen. Verschillende familieleden hadden Rooms-katholieke sympathieën. Shakespeare stierf op 52 jarige leeftijd en werd begraven in Holy Trinity Church te Stratford-on-Avon, al lekenrector van de parochie, niet omdat hij een beroemd toneelschrijver was. Zijn vrouw en verschillende andere familieleden werden daar later ook bij hem begraven. Hij betaalde zijn kerkelijke belastingen echter niet erg trouw, wat zijn status als belijdend lid van de Anglicaanse kerk ondergraaft. Velen verzetten zich in Shakespeare’s tijd tegen de sinds 1559 opgelegde Anglicaanse geloofsovertuiging en liturgie (Roomse mis en alle vormen niet in Book of Common Prayer illegaal), en bleven crypto-katholiek. Een argument uit stilte is in ieder geval dat Shakespeare het niet nodig vond op fanatieke wijze met een geloofsovertuiging naar buiten te komen, wat zijn positie als breed gewaardeerde toneelauteur zeker geschaad zou hebben.

¹ Vgl. Bryson, B., Shakespeare. *The World as a Stage*, London 2009, 60ff.

Shakespeare's wereld wordt niet louter geregeerd door Gods decreten, zoals dat bij Dante (en achter hem Thomas van Aquino) nog het geval was. In *Measure for measure* stelt hij de hypocrisie van moralisten aan de kaak, maar in de context van het verre katholieke Wenen. De mens draagt een grote verantwoordelijkheid. Er zijn virtues en vices in bijna ieder mens. Karakterfouten hebben noodlottige gevolgen, maar in hoeverre is de samenleving maakbaar? Er is in Shakespeare's werk naast de bijbel, veel invloed vanuit de Griekse tragedies. In de 16^e eeuw is de studie van de natuur en van de natuur van de mens in opkomst. Shakespeare schetst een grillig beeld van kansen en falen (i.t.t. Chr. Marlow: pessimistische kijk).

Als fanatieke moralistische Puriteinen zijn stukken willen verbieden vanwege hun frivole toonzetting, wordt dat mogelijk in opdracht van koningin Elizabeth (1558-1603) zelf verhinderd. In *'The Taming of the Shrew'* (1594) en in *'As You Like It'* (1600), moeten vrouwen tonen dat ze even slim zijn als mannen en zich staande houden, wat lijkt op de situatie waarin Elizabeth zelf verkeert. Shakespeare verwijst in zijn werken nooit rechtstreeks naar de koningin en ook niet naar de paus. Engeland kende een redelijke stabiliteit onder Elizabeth, maar er werd na haar excommunicatie door de paus in 1570 vele keren een aanslag op haar leven gepleegd, waarbij de paus en de Rooms-katholieke factie in Engeland een subversieve rol speelden.

Iets anders is dat het woord 'Angelicaans' ten tijde van Shakespeare nog geen gangbare term was voor het Engelse protestantisme. Dat komt pas enkele decennia na zijn dood. De secularisatie van kerkelijke goederen onder Hendrik VIII en de Engelse breuk met de paus waren sterk politieke getoonzette zaken geweest, ook al speelde religie een grote rol: Act of Supremacy 1534, suppression acts en de zgn. 'dissolution of the monasteries', 1536-1541. Net als in de Nederlanden was een groot deel van de bevolking lange tijd inhoudelijk niet uitgesproken protestant of katholiek, maar iets daartussen in (soms 'protestantiserend' genoemd). In Tudor Engeland ging het er eerder om of je een verrader was in politieke zin dan om je persoonlijke geloofsovertuiging. Openlijk Rooms-katholieken waren al gauw landhangers van buitenlandse mogendheden. Grote onzekerheid ging gepaard met enorm fanatisme. Voor tolerantie en verdraagzaamheid was weinig ruimte. Het gaat mijns inziens ver om te stellen dat Shakespeare bewust religieuze tolerantie wilde bevorderen door zijn stukken (zoals bijv. J.W. Sterrett beweert). Het was verstandig niet al te uitgesproken te zijn als het ging om je geloof.

3 Religie in het werk van Shakespeare

Het is natuurlijk niet zo dat je vanuit de overtuiging van karakters in de stukken de overtuiging van de auteur zomaar kunt afleiden. Shakespeare kon zelfmoord veroordelen in Hamlet, omdat het strijdig was met de christelijke moraal (Hamlet roept vertwijfelt uit dat het hem zo spijt dat God zelfmoord verboden heeft), maar verheerlijken in zijn Romeinse toneelstukken. In een essay uit 1947 schrijft George Orwell:

The morality of Shakespeare's later tragedies is not religious in the ordinary sense, and certainly is not Christian. Only two of them, *Hamlet* and *Othello*, are supposedly occurring inside the Christian era, and even in those, apart from the antics of the ghost in *Hamlet*, there is no indication of a 'next world' where everything is to be put

right.... We do not know a great deal about Shakespeare's religious beliefs, and from the evidence of his writings it would be difficult to prove that he had any.

Vooroordeel op grond van etnisch-religieuze achtergrond speelt in verschillende werken van Shakespeare een grote rol, bijv. in Othello. Het stuk heeft als historische achtergrond de vijfde oorlog tussen de islamitische Ottomanen, die het Oost-Romeinse Byzantium hebben veroverd (Constantinopel) en het Rooms-katholieke Venetië, dat met haar handelsrijk voortdurend op conflicten stuit met de moslims. Een duidelijke verwijzing is er naar de bijbelse Hof van Eden en de strijd tussen goed en kwaad daar geplaatst. Desdemona is een soort Eva en (de moor) Othello Adam, die worden verleid kwaad te denken over elkaar door de listige slang Iago, die een diabolische (scheurmakende) rol speelt en hun val, c.q. verdrijving uit het paradijs van de liefde veroorzaakt. Hoewel de Venetianen redelijk multicultureel en kosmopolitisch waren ingesteld, blijkt er toch maar weinig voor nodig om Othello, die een hoge militaire positie bekleed, in een kwaad daglicht te stellen en te verdenken van magisch handelen met hulp van duivelse machten. Hun vooroordelen maken hen blind voor het werkelijke kwaad. Othello is nooit écht geaccepteerd geweest, maar wordt getolereerd totdat de verdachtmakingen zich opstapelen. Ironisch genoeg komt hij daar tot zijn schade achter door zijn liefde voor Desdemona, die onacceptabel blijkt in het tolerante Venetië. In zijn gevecht staande te blijven, zakt het gevoel van eigenwaarde van Othello weg en wordt hij te argwanend wat hem tenslotte zijn liefde met Desdemona kost. Iago heeft geen moeite in te spelen op latent racistische gevoelens wanneer hij Othello afschildert als een wellustig monster erop uit misbruik te maken van een onschuldig blank meisje. Zonder dat Shakespeare de tegenstellingen expliciet religieus gaat invullen, geeft hij ongezoeten, en diep psychologisch kritiek op vooroordelen, zoals die in zijn eigen tijd veelal op religieus terrein werden uitgevochten.

Dat is nog duidelijker in 'The Merchant of Venice' (1605). De Joodse geldlener Shylock wordt als een Zacheüs veracht door een anti-semitische samenleving. Heel stereotype wordt hij neergezet als een geldwolf zonder mededogen, een smerige man met een grote neus en rood haar. Als zijn dochter er vandoor gaat met een christen en geld van hem steelt, weet hij niet wat erger is, het verlies van zijn dochter of van het geld. Toch laat Shakespeare, verrassend genoeg, Shylock in een indrukwekkend betoog uitleggen dat ook hij een mens met een hart is. Het stuk eindigt met de bekering en dus de redding van Shylock, een soort prototype voor Scrooge van Dickens (vgl. Zacheüs). Het is een heftig debat of Shakespeare zich hier nu conformeert aan het anti-semitisme van zijn tijd, of juist niet en zijn stereotypering van Shylock ironisch bedoelt om de hypocrisie van het christendom waaraan Shylock zich wel moet onderwerpen, maar dat even geldzuchtig en harteloos is als de eerdere stereotypering die van de Jood gegeven werd. Menselijk gedrag in het algemeen wordt onder kritiek gesteld. De uitdaging die Shakespeare in het stuk heeft gelegd, zijn voor iedere nieuwe acteur en regisseur telkens weer actueel.

Shylock verwoordt heel indringend dat hij als jood ook een mens is. Shylock:

I am a Jew. Hath not a Jew eyes? Hath not a Jew hands,
organs, dimensions, senses, affections, passions; fed with the same
food, hurt with the same weapons, subject to the same diseases,

heal'd by the same means, warm'd and cool'd by the same winter
and summer, as a Christian is? If you prick us, do we not bleed?
If you tickle us, do we not laugh? If you poison us, do we not die?
And if you wrong us, do we not revenge? If we are like you in the
rest, we will resemble you in that.

The Merchant of Venice, act 3, scene 1, 58–68

Shylock komt tenslotte terecht te staan in het Dogen paleis. Het moderne van Venetië vindt Shakespeare dat aan Shylock zijn zaak wordt gegund. In feite staat het Engeland van zijn tijd terecht, want daar is die vrijheid niet. Met harde hand en martelen, het tentoonstellen van afgehakte hoofden en lijfstraffen, wordt de orde van het Engeland van zijn tijd gehandhaafd. De vooroordelen zijn enorm.

Nergens in het werk van Shakespeare komen de woorden ‘bijbel’, ‘drie-eenheid’, of ‘heilige Geest’ voor. Wel zijn er vele bijbelse verwijzingen, zoals naar het verhaal van Kaïn. Er is bewezen (door David Beauregard) dat in de stukken van Shakespeare zowel protestantse als katholieke vertalingen van de bijbel doorklinken en dat Shakespeare tenminste van tien Roomse geloofselementen gebruik maakt, zoals vagevuur, gebeden voor de doden, aflaat, pelgrimage, verdienste door goede werken. Er zijn verschillende (Rooms-katholieke) wetenschappers, die met wat goede wil in de werken van Shakespeare allerlei katholieke sympathieën kunnen aanwijzen, zoals Clare Asquith. Zij is ervan overtuigd dat Shakespeare in zijn stukken geheime boodschappen heeft verstopt, bedoeld om de oren van geheime agenten van de paranoia Elisabeth te ontgaan. Zij let op de vele situaties in de stukken waar het gaat over verbanning, het zweren van eden en meined, bijvoorbeeld in ‘As you like it’ (1598-1600, pastorale in oude Griekenland). Voor katholieken van zijn tijd, vaak beschuldigd van meined waar het ging om the Act of Supremacy, aan de orde van de dag. Maar anderen analisten van Shakespeare zeggen dat dit vaak op wishful thinking berust. Er is geen consensus. Als het waar is, dan is Shakespeare daar heel knap in geweest. Hij is nooit opgepakt en gevangen gezet, zoals veel van zijn voor het toneel schrijvende tijdgenoten is overkomen.

Er zijn omgekeerd ook allerlei suggestieve aanduidingen, die wijzen op juist anti-katholieke sentimenten in het werk van Shakespeare. Zo is er op gewezen (door A.L. Rowse) dat er anti-katholieke sentimenten zitten in het maatschappijkritische Sonnet 124. ‘De fools of time’ waarvan wordt gesproken zouden geëxecuteerde Jezuïeten zijn. ‘To this I witness call the fools of time, which die for goodness who have lived for crime.’ Maar is dat dan werkelijk veroordelend of misschien zelfs sympatiserend bedoeld? In ‘King John’ (bewerking ouder stuk) zit een anti-katholieke aanduiding van de paus als ‘onwaardige en belachelijke Italiaanse priester’ met een wederrechtelijk toegeëigende autoriteit. In ‘Hendrik VIII’, 1623, wordt bij de geboorte van Elizabeth geprofeteerd door Aartsbisschop Cranmer: ‘God shall be truly known!’ Maar deze woorden worden door deskundigen vaak toegewezen aan co-auteur John Fletcher.

Tijdens de regering van Elizabeth ontwikkelde het protestantse Tudor Engeland zich tot een welvarende handelsnatie. Maar het is ook een politiestaat, waarbij iemands religieuze betrekkingen het verschil kunnen betekenen tussen een glanzende carrière en eindigen als

gemarteld slachtoffer in een heksenjacht. De tragedie 'Julius Caesar' is van 1599. Maar gaat het over de Romeinse veldheer en politicus? Of over Elizabeth, omgeven door een grillige hofhouding? Rond 1600 is er een inzinking rond de oude monarch Elizabeth en grote onzekerheid over de opvolging. Zij werd tenslotte opgevolgd door haar neef Jacobus I (1603-1625). Hij was de protestantse koning van Schotland, maar omstrede en een burgeroorlog dreigde. In 1605 werd door Guy Fawkes een aanslag op het parlement gepleegd, die mislukte: het Gunpowder Plot. Deze opstand werd door Jacobus hard neergeslagen.

Het was voor een auteur als Shakespeare onmogelijk direct over Engelse politiek en zeker niet over religie vanuit je hart te schrijven. Je kunt 'Anthony and Cleopatra' (1606) lezen als een liefdesverhaal, maar ook als een manifest over effectief leiderschap en een aanklacht tegen kortzichtige factievorming, domme achterdocht, burgeroorlog en vetes. Hoogmoed komt voor de val. Antonius had een leider voor Rome kunnen zijn, maar hij liet zich afleiden door emoties en eigenbelangen. Voor Shakespeare was de echte leider Octavius, de latere keizer Augustus. Hij was de staatsman in de geest van Machiavelli, auteur van 'De Principatibus' (1532), ook wel vertaald als 'De Vorst' (Il principe), die zich niet door emoties, maar door 'ragione di stato' liet leiden, dat wil zeggen rationele beslissingen nam ten bate van het landsbelang, wat daardoor grotendeels ook samen ging vallen met zijn eigenbelang. Berucht en beroemd zijn de adviezen van Machiavelli aan de staatsman zich wel religieus voor te doen, maar als het er op aankomt en het is in het staatsbelang, zonder scrupules te handelen, zonder rekening te houden met de waarheid, vriendschap of religie. Het werk van Machiavelli verscheen in Shakespeare's jeugd in Engelse vertaling en moet veel indruk op hem hebben gemaakt. Liegen kon gerechtvaardigd zijn. Maar meer nog, Machiavelli leek de weg naar de toekomst te wijzen omdat hij een koelbloedige, rationele staatskunde stelde boven het gekonkel dat de bloedige burgeroorlogen in het Italië van de 15^e eeuw en de religieuze emoties die de burgeroorlogen in het Europa van de 16^e eeuw veroorzaakten.

4 Atheïsme?

Reeds midden 19^e eeuw gingen er stemmen op (bijv. William Birch) van mensen die zeiden dat Shakespeare eigenlijk misschien wel een atheïst was. De graaf van Gloucester zegt in 'King Lear', Act 4, Scene 1:

As flies to wanton boys are we to the gods.
They kill us for their sport.

In de pastorale idylle 'As You Like It', een komedie uit 1600, zitten allerlei verwijzingen naar heidense goden. Maar daar moeten we niet teveel achter zoeken. Daardoor werd Shakespeare in staat gesteld iets van het goddelijke op het toneel te verbeelden, iets dat in deze tijd in tegenstelling tot de middeleeuwen, niet gepast werd geacht als het ging om de christelijke God. Als het om de heidense godenwereld van de Grieken en Romeinen ging was dat betrekkelijk onschuldig.

De chaos, epidemiën, godsdienstoorlogen en onwetendheid van de 16^e eeuw laten volop ruimte voor bijgeloof en de hang naar het transcendente. Occultisme en het theater zijn altijd verbonden geweest in een hang naar verbeelding tot aan het goddelijke. Het analyseren, het door magie beheersen van het bovennatuurlijke en het manipuleren van de natuur heeft in de

16^e eeuw een sterk occulte en bezwerende kant. (De Zwitser Paracelsus, 1494-1541 staat model voor de alchemist bij uitstek.) Zelfs de grote Isaac Newton zoekt in de 17^e eeuw nog naar een manier om uit lood goud te maken!) Er is nog heel veel bijgeloof in de 16^e eeuw en het thema dat mensen door toenemende kennis het bovennatuurlijke zouden kunnen gaan beheersen is heel populair. Vorsten als Elisabeth en haar Stuart opvolger Jacobus I zijn gefascineerd door spiritisme en mysticisme, op het neurotische af: zwarte kunst, hekserij en exorcisme. Shakespeare is in deze zin een kind van zijn tijd en zijn stukken kennen veel verwijzingen naar het occulte.

I cannot choose: sometimes he angers me
With telling me of the moldwarp and the ant (de mol en de mier),
Of the dreamer Merlin and his prophecies,
And of a dragon, and a finless fish,
A clip-wing'd griffin, and a moulton (in de rui) raven,
A couching lion, and a rambling cat,
Ans such a deal of skimble-skamble stuff
As puts me from my faith.

Hendrik IV, part I, III,1. 147-155

Denk bijvoorbeeld ook aan de rol die de heksen spelen in Macbeth. Maar bij Shakespeare is alles symbolisch. Natuurverschijnselen hebben onheilspellende macht over objecten en het lot van personen, maar het is de vraag hoe Shakespeare dat bedoelt. In Julius Caesar, King John en Richard III gaan misdaden hand in hand met plagen en rampen. Een ongelukkige vorst is een ramp voor het land. In Henry VI en Hamlet gaat het over demonen en geesten. In Macbeth en King Lear komen de doden als geesten de levenden de wacht aanzeggen.

In *The Tempest* (1611) is het de alchemist Prospero die vanaf het vulkanische eiland Stromboli, ten zuiden van Napels, met behulp van de chthonische geest Ariel, een storm weet te ontketenen die een schipbreuk tot gevolg heeft. Prospero staat symbool voor de moderne mens die wil heersen over de natuur, een magiër in de trant van de Steen der Wijzen. Enerzijds bedient hij zich van middeleeuws magische middelen en occulte tovenarij, anderzijds is hij op weg een modern wetenschapper te worden die de natuur naar zijn hand kan zetten. Het verhaal is wel postkoloniaal gelezen als de blanke die als een tiran de beschaving opdringt aan een inheemse bevolking. Een andere analyse is minstens even boeiend.² Prospero gedraagt zich op zijn eiland als god. Hij is niet alleen schepper en redder, maar ook opvoeder en verlosser. De moeilijkheden die Prospero met zijn kunsten op de weg van de andere eilandbewoners brengt, zijn tenslotte voor hun eigen bestwil en morele ontwikkeling. Het lijden dat hij veroorzaakt heeft een zuiverende en voor sommigen zelfs verzoenende uitwerking (bijv. voor Alonso, de hertog van Napels, die berouw krijgt van zijn steun aan de slechte broer Antonio en tot inkeer komt).

De achtergrond is dat Prospero ooit de hertog was van Milaan, maar twaalf jaar eerder door zijn slechte broer Antonio is afgezet, omdat hij teveel studeerde. (Dat kan natuurlijk nooit goed zijn.) Met zijn dochter Miranda is Prospero toen naar Stromboli ontkomen. Hij

² Vgl. Chung Chin-Yi, 'Prospero as an Analogy for God and the Creative Process in the Tempest' in: *International Journal of Research (IJR)* Vol.1, 7, August 2014.

blijft zich op studie richten en schept orde in de wereld. Het christelijk beschavingsideaal, inclusief beproevingen, komt het sterkste tot uitdrukking in de poging van Prospero om het monster Caliban een opvoeding te geven. Maar ook Ferdinand, de zoon van Alonso, moet geestelijk groeien door moeilijkheden, om Miranda het hof te kunnen maken. Met schurken loopt het bij Shakespeare zelden goed af (hier Antonio en Sebastian). Mogelijk heeft Shakespeare zichzelf gespiegeld in Prospero, als creatief, maar ook didactisch schrijver, die zijn creaties slechts met moeite kon loslaten en het gevaar liep zelf vernietigd te worden. ‘The Tempest’ is een van de laatste stukken. Maar in tegenstelling tot Faust, is Prospero niet in opstand tegen de goddelijke orde. Hij schept deze juist als mens die zich van de magie heeft leren bedienen. Maar als hij beseft boven zijn macht te grijpen, doet hij tenslotte vrijwillig afstand van zijn bovennatuurlijke gaven door zijn toverboeken op te geven en zijn toverstaf te breken. In ‘Dr. Faustus’ van Christopher Marlowe uit 1592 weigert de hoofdpersoon precies het laatste en wordt tenslotte naar de hel gesleurd. Faustus heeft een contract met de duivel, een afschuwelijke gedachte aan het einde van de 16^e eeuw, een tijd waarin velen nog in heksen geloofden. (In ons verhaal over Goethe zullen we daar op terug komen.) In MacBeth (4,3, 141-159) wordt verteld van de wonderdoende aanraking van de echte vorst Edward bij de gratie Gods, die mensen van ‘scrofula’ zou kunnen genezen.³ Jacobus I op moment van publicatie, vorst van Engeland en Schotland, schijnt niet erg blij te zijn geweest met dit criterium om de echte vorst op te beoordelen.

Mephistopheles in het Faustusverhaal en Ariel/Caliban in The Tempest zijn als dienaren van de machtige tovenaars, die magisch gedwongen worden, vaak vergeleken. Ook is vaak gezegd dat Prospero een goede tovenaars is en Faustus een slechte, maar zo eenvoudig is het niet.⁴ Beide, Prospero en Faustus staan in de traditie van Salomo, aan wie al in de Oudheid bovennatuurlijke kennis en gaven werden toegeschreven, op grond van 1 Koningen 3, 1-15 en 1 Koningen 4, 29-34 en 1 Koningen 5,12 en het Spreukenboek. Maar hoewel Prospero zich nergens expliciet op God beroept, blijft hij met vallen en opstaan, aan de kant van de orde en beschaving staan. Hij doet net op tijd afstand van zijn macht. Faustus komt, hoewel hij zich op het Judeo-christelijk gedachtengoed beroept, aan de kant van de duivel terecht en eindigt in de hel.

5 Invloed

Shakespeare was tegelijk geconcentreerd op oeroude verhalen én zijn tijd ver vooruit. Hij was een verlichte geest en een ongelooflijke kenner van de menselijke psyche. Zoals Jezus zich van gelijkenissen bedient om wat je niet kunt vastpakken diepzinnig te duiden, zo heeft Shakespeare een heel arsenaal van ‘characters’ gecreëerd, die als personages in eindeloze nuances vorm geven aan gevoelens en reacties op gebeurtenissen. Van Dickens en Dostojevski tot Roald Dahl, en J.K. Rowling, de auteur van Harry Potter en denk eens aan Disney en Steven Spielberg... op de een of andere wijze gebruiken ze allemaal de technieken van Shakespeare. Het steeds gaat over tijdloze thema’s als ambitie, jalousie, haat en liefde. Er is ook kritiek. Voltaire heeft het over parels in een mesthoop en verwijt Shakespeare zijn onbeschaafde grofheid en het niet rekening houden met de klassieke regels van het theater en

³ Cf. Bloch, M., *Les Rois Thaumaturges*, 1924.

⁴ Friel, M.J., ‘Of Drowning Books and Burning Souls: Magic, Minions, Relationships and Crisis in The Tempest and Dr. Faustus’. www.methodist.edu/sites/default/files/ctools/mr2014_friel.pdf

de poëzie. Maar Shakespeare is tijdloos. De stukken van Shakespeare laten zich heel goed in moderne setting spelen. Bij Shakespeare zijn het altijd schoonheid en vooral liefde die valse motieven ontmaskeren. Door domheid en valsheid gedreven types vallen door de mand. Als geloof iets moois is dan mag je ermee spelen, maar dat laatste gebeurt verhuld. Maar ook met het kwaad wordt door Shakespeare gespeeld, zoals Dante dat doet met de hel.

6 Eeuwig leven?

Het lijkt erop dat Shakespeare wat de eeuwigheid betrof, meer van zijn kunst verwachtte dan van de religie, bijvoorbeeld in het prachtige Sonnet 18, dat in ieder schoolboek staat:

Shall I compare thee to a summer's day?
Thou art more lovely and more temperate.
Rough winds do shake the darling buds of May,
And summer's lease hath all too short a date.
Sometime too hot the eye of heaven shines,
And often is his gold complexion dimmed,
And every fair from fair sometime declines,
By chance or nature's changing course untrimmed;
But thy eternal summer shall not fade
Nor lose possession of that fair thou ow'st,
Nor shall death brag thou wander'st in his shade
When in eternal lines to time thou grow'st.
So long as men can breathe or eyes can see,
So long lives this, and this gives life to thee.

En zo gelooft Shakespeare toch in eeuwig leven, maar dan voor zijn geliefde in de kunst van zijn hand.

